

УДК 008+316. 7:316:77

Тетяна Метельова

ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СВІТІ, ЩО ГЛОБАЛІЗУЄТЬСЯ

Трансформації ідентичності, що відбуваються у світі, який глобалізується, розглянуто в контексті аналізу змін у структурі комунікації та діяльності людини. Зроблено висновок, що за умов підсилення процесів демасифікації та індивідуалізації ідентичність особистості визначається її вільним і свідомим вибором між безліччю можливих ідентифікацій.

Ключові слова: ідентичність, трансформації ідентичності, демасифікації ідентичності, глобалізація.

T. Meteliova. The transformations of identity in globalizing world

The transformations of identity are considered in the context of analyzing changes in the structure of communication and human activities occurring in a globalizing world. It is concluded that in the growing processes of individualisation and demassification personal identity is defined by its free and conscious choice of many identifications.

Keywords: identity, identity transformation, demasofikatsiyiyi identity, globalization.

T. Метелёва. Трансформации идентичности, в глобализующемся мире

Трансформации идентичности, происходящие в глобализующемся мире, рассмотрены в контексте анализа изменений в структуре коммуникации и деятельности человека. Сделан вывод, что в условиях усиления процессов демасификации и индивидуализации идентичность личности определяется ее свободным и сознательным выбором из множества идентификаций.

Ключевые слова: идентичность, трансформации идентичности, демасификация идентичности, глобализация.

Глобалізаційні процеси, пов'язані зі встановленням тотального взаємозв'язку суспільств та, відповідно, їх гомогенізацією (тен-

денції, що зазвичай оцінюються неоднозначно і в деяких роботах отримують характеристику “загрозливих”), не є єдиним “виміром” змін, що відбуваються в сучасному світі. Поруч із ними, як переконливо доводять роботи Е. Тоффлера [8; 13], Ф. Фукуями [14], а також Р. Арона, Д. Белла, З. Бжезинського, Дж. Гранта тощо, дедалі більше виявляють себе значно глибинніші зміни в структурі комунікації та часово-просторових зв’язках, не менш виразні й очевидні. Спробуємо проаналізувати вплив сучасних глобальних процесів, що відбуваються передусім у фундаменті людського буття – комунікативному його зрізі – на ідентифікацію особистості. Для того зупинимося докладніше на аналізі тенденцій сучасного розвитку суспільств, значною мірою здійсненому Е. Тоффлером (у співавторстві з Х. Тоффлер) у його останній роботі “Революційне багатство” (2006 р.), із залученням також інших джерел.

Початок переходу від способу виробництва, заснованого на фізичній праці та індустріальній (машинній) технології, до нового типу економіки, в основі якого лежать технології інформаційні, датовано, за Е. Тоффлером, серединою минулого століття: у 1956 р. в США кількість “білих комірців” й обслуговуючого персоналу перевищила кількість “синіх комірців”, тоді ж перші комп’ютери почали переходити з державних установ у світ бізнесу [13, с. 13]. Така тенденція в подальшому лише підсилювалася. На сьогодні у промисловій сфері США зайнято менше 20% виробників, 56% працюють у сфері менеджменту, фінансів, торгівлі або ж є представниками вільних професій. Кількість осіб, зайнятих у наукоємних галузях, зростає найшвидше [13, с. 134]. Слід зазначити, що в Німеччині станом на 2011 р. частка зайнятих у промисловості становила 33,4%, у сільському господарстві – 2,8%, у сфері послуг та вільних професій – 63,8% [6]. У Великій Британії цей розподіл такий: у промисловості – 18,2% населення, у сільському господарстві – 1,4%, у сфері послуг – 80,4% [1]. У Франції 25,3% населення зайнято у промисловості, 2,1% – у сільському господарстві, 78,9% – у сфері послуг¹ [9].

Розглядаючи сучасну структуру комунікації, що складається за такого “професійного перерозподілу” і обумовлює його, Е. Тоффлер

¹ Для порівняння: в Україні станом на 2005 р. у промисловості (разом з будівництвом) було зайнято 31,2 %, сільському, лісовому й рибному господарствах – 18,6%, у невиробничій сфері – 21,4 %. [4, 277] Дані за наступні роки відсутні – Держкомстат, на жаль, не веде облік кількості зайнятого населення за видами економічної діяльності.

виділяє низку проявів таких змін та параметрів, за якими вони відбуваються. Наведений ним перелік можна, однак, звести до єдиного визначення напряму трансформацій: розмивання кордонів між роботою та іншими видами життєдіяльності людини, що супроводжуються зміною її стосунків з часом, простором та знанням. Зокрема:

1. Зникнення кордонів між робочим і “домашнім” місцем. “Для десятків мільйонів американських сімей робота знову – повністю або частково – повернулася до них додому” [13, с. 46]. Це ж правомірне для європейських країн і не меншою, якщо не більшою, мірою – для України.

2. Зникнення кордонів між робочим і домашнім часом: “кордони між робочим часом і часом приватного життя стираються мірою того, як руйнуються стандартні графіки” [13, с. 76]. Перехід від колективного часу до персоналізованого виявляє себе не лише в зростанні чисельності “вільних агентів” – працівників, що працюють не на постійній роботі в офісі чи на виробництві, а мають статус позаштатних співробітників та цілком незалежних фрілансерів. Відповідно втрачає “мірність” і регламентованість структура самого робочого часу. Людина, що працює вдома, на відміну від особи, що працює на конвеєрі або й у офісі, сама розпоряджається тим, що й коли їй зробити: в який момент і як довго працювати, а коли зробити перерву на відпочинок. Робота “з” і “до” щодалі більше стає надбанням минулого, а робочий процес, пов’язаний з виробленням продуктів і вартостей, набуває ознак нерегламентованого й цілодобового процесу за індивідуалізованим і невпорядкованим робочим графіком.

3. Пристосування комунікаційної сфери та сфери обслуговування до індивідуалізації графіків роботи й здійснюваний завдяки електронним засобам зв’язку перехід на перманентне забезпечення продуктивної діяльності. “І у виробництві, і у споживанні час і темпи стають усе складнішими і “демасифікованими”. Це, своєю чергою, має практичні наслідки і в кожному бізнесі, в кожному секторі і в економіці в цілому і на всіх рівнях розвитку” [13, с. 77].

4. Зміна в структурі самого робочого часу: “фабричне розфасування робочого часу” вже не може становити одиницю його вимірювання й обліку. “Якісне пришвидшення” часу виявляється у тому, що “кожен наступний період часу коштує дорожче за попередній” [13, с. 72], оскільки збільшується сукупний продукт, вироблений за той самий проміжок часу. Вартість праці дедалі більше залежить не від витраченого часу, а від застосованого знання.

До того можна додати ще дві істотні ознаки описуваних процесів: перехід від постійних і довготривалих “організаційних форматів” виробництва до тимчасових і одноразових та розмивання поняття найманої праці, яка була атрибутом і визначальною рисою індустріального часу, однак сьогодні вже не є безумовною й обов’язковою.

Зазначені зміни, як було сказано, торкаються не лише часового зрізу людського буття. Змінюється і “структура” просторових зв’язків. “Поширення Інтернету мало настільки драматичні наслідки, що під питанням опинилися самі поняття простору й просторових відношень. Багато ентузіастів заговорили тоді про “позамісцевість” (unplacement)” [13, с. 85] як можливість миттєвого використання виготовленого інформаційного продукту в будь-якій точці глобальної інформаційної мережі й ефекту синхронної присутності інформаційного споживача у будь-якій події.

Цим, однак, розмивання меж локалізації суб’єктів не обмежується. Процеси глобалізації й посилення економічних зв’язків та обмінів призводять до того, що до індивідуального побуту людини входять предмети, виготовлені не лише в різних куточках світу, а й такі, до виробництва яких причетні працівники з найрізноманітніших місцевостей і країн. Таким чином розширюються межі особистого просторового охоплення – не лише інформаційного, а й речового. Водночас зростає лабільність локалізації “центрів виробництва благ”, завдяки чому “змінюється відношення з глибинною основою простору – місцями, де створюється багатство, новими критеріями вибору цих місць та того способу, яким ми їх пов’язуємо між собою” [13, с. 81].

Гроші також виходять за межі просторових кордонів і змінюють свої функції та сенс. Йдеться не лише про виникнення євро як спільної для країн Євросоюзу валюти. Йдеться і про доларизацію та “євроїзацію” інших країн. З другого боку, заміна готівки на банківські карти й виникнення карт внутрішнього корпоративного користування веде до зміни ролі грошей у суспільному житті та гнучкості й постійної змінюваності їх просторового охоплення. Отже й у сфері грошового обігу, як і в інших, спостерігаємо як його глобалізацію й подальшу уніфікацію, так і одночасну індивідуалізацію, демасифікацію.

Нарешті у складі продуктивної діяльності по експоненті зростає питома вага знань (як системної і контекстуальної інформації), що докорінно змінює економічні підвалини суспільного життя.

На відміну від “речових товарів”, інформаційні – “невизначені з погляду вартості. І так само як відкриття невизначеності у фізичних процесах потягло за собою зсув у парадигмі від класичної фізики до квантової, так і невизначеність в інформаційних товарах потребує окремої політекономії інформації. ... Коли інформація припиняє відігравати лише допоміжну роль в економічних угодах, коли вона стає замість цього їх центральним фокусом, логіка, що регулює виробництво і обмін фізичними товарами, втрачає чинність” [13, с. 131]. “Продукти знання ... можуть використовуватися мільйонами людей одночасно без зменшення цього ресурсу. Безкоштовне завантаження пісень з Інтернету жодним чином не відбивається на самій музиці” [13, с. 318]. Отже специфічність такого ресурсу як знання (інформація) знецінює не лише економічний сенс вартості, а й правовий сенс приватної власності.

Ураховуючи ж ту обставину, що в структурі продуктивної діяльності щодалі більше зростає частка неоплачуваної добровільної (волонтерської) праці, обсяги якої майже зіставні з оплачуваною, а потреби фірм у скороченні видатків проваюють “екстерналізацію праці” (перекладання частки праці, раніше здійснюваної виробником, на споживача), а також стрімке нагромадження знань та інформаційних продуктів, що безкоштовно викладаються мільйонами ентузіастів в Інтернет-мережі і є загальнодоступними, автори роблять висновок про розгортання не так глобалізаційних процесів (які доволі аргументовано ставляться під сумнів), як про перехід до нового типу виробництва, що в їхній термінології отримав назву Третьої хвилі, та нового типу суспільства, де провідним способом життєдіяльності є ототожнення продукування та споживання – *pro-sumtion*. “Цивілізація Третьої хвилі починає стирати розрив між виробником і споживачем, що склався історично, породжуючи особливу економіку завтрашнього дня, яка сполучає в собі обидва чинники – “*prosumer*” economics (слово “*prosumer*” витворене з “*producer*” – виробник – та “*consumer*” – споживач)” [8, с. 34]. Мовлене в першу чергу стосується “про-живача” – продукувальника й споживача інформаційного продукту.

За таких умов розвивається саме поняття ринку, а виробництво і, зрештою, уся решта форм соціального життя, на відміну від магістральних тенденцій, притаманних попереднім історичним формам, тяжіють не до гомогенізації та масифікації, а до демасифікації та персоналізації. “Третя хвиля” розхитує всі принципи індустріалізму мірою того, як замість чинників традиційного промислового

виробництва, таких як земля, праця, капітал, усе вище починають цінуватися знання. ...Якщо Друга хвиля принесла масовість, Третя хвиля звільняє від неї виробництво, ринки, суспільство. ...Якщо Друга хвиля будувала вертикальну ієрархію, у Третью хвилі є тенденція до горизонтальних організацій і до створення стільникових і альтернативних структур. ...Перша хвиля...засновувалася головним чином на вирощуванні продуктів, Друга хвиля – на їх виробництві, Третя хвиля системи багатства все більше засновується на послугах, мисленні, на знаннях та професіоналізмі” [13, с. 30].

Таким чином, можемо констатувати наявність потужної і спричиненої самим ходом економічного розвитку тенденції до зростання різноманітності – товарів, способів діяльності і, як побачимо далі, спільнот, – аж до їх індивідуалізації.

Відбувається фундаментальна зміна місця людини у системі виробництва. Розвиток автоматизованих виробництв, де фізична участь людини у процесі виготовлення речі виявляється непотрібною, а виробничо-репродуктивні функції (пов’язані з малокваліфікованою працею, що потребує фізичних зусиль, і низьким інтелектуальним насиченням, ґрунтовані на алгоритмізованих операціях) замінюються продукувальними й креативними, дедалі вивільняє людину від ситуації, коли моделі її життєдіяльності нав’язано їй матеріалізованою структурою “соціального тіла” – техніки. Та ж ланка виробничого буття, яка не обходиться без втручання людини, потребує не вузьких знань у межах однієї професії, а гнучкості і синтезуючої здатності мислення, вміння змінювати процеси, розпоряджатися інформацією і приймати рішення. Динамічний світ, параметри якого змінюються зі швидкістю, за якої “статичне” знання, отримане в школі й ВНЗ раз і назавжди, застаріває одразу після отримання, потребує інших комунікативних моделей, іншого типу мислення й поведінки.

Відповідно зазнає змін соціальна сфера, де новий спосіб виробництва викликає до життя нові форми сім’ї, організації виховного процесу, способи набуття знань та їх застосування.

Можемо констатувати, що йдеться, власне, про таку зміну комунікації, за якої, по-перше, виробнича діяльність і життєдіяльність індивідів поступово зливаються, а, відтак, жорстко розмежовані в індустріальну добу суспільні цілепокладання і цілереалізація (розмежування яких і лежить в основі класового поділу) “возз’єднуються” і пересуваються на індивідуальний рівень, внаслідок чого втрачає економічний сенс поняття експлуатації.

По-друге, самоврядність як здатність самому організувати власну продуктивну діяльність стає масовим надбанням і явищем не лише груповим, а й, знову ж-таки, індивідуальним. Людина перестає бути проміжною ланкою родового буття, виразником анонімного роду і набуває рис суб'єкта-власника свого інтелектуального скарбу, який вона з власної волі віддає суспільству. До людини, зрештою, повертається функція прийняття рішень, покладання власних дій і самочинної організації фізичних та інтелектуальних рухів. Самочинність особи, що була для Модерну світоглядним ідеалом, чимось бажаним, набуває буденності.

По-третє, продукування щодалі більше не лише потребує зростання інформаційного складника в процесі виробництва, а й змінює свій характер з “матеріального” на не-матеріальний (і то не лише “інформаційний”, а й культурний, “ціннісно-сенсовий”) у кінцевому продукті, призначеному для споживання іншими.

Таким чином і за ознакою персоніфікації (індивідуалізації) спосіб продуктивної діяльності людини, і за ознакою не меншої персоніфікації продуктів такої діяльності – за збереження їх суспільної значущості і затребуваності та їх виходу “в обіг” і широкий вжиток, – можна говорити про розмивання кордонів між виробництвом і культуротворчістю. Світ, на порозі якого ми нині перебуваємо, це світ, що за культуротворчою насиченістю самого виробництва і універсалізмом особистості нагадує Ренесансну добу, а за ознакою єдності діяльності та життєдіяльності та за відповідною їй і проголошеною Постмодерном рівністю “метанаративів” і, відтак, міфотворчою креативністю – архаїчну добу, це світ “культурного виробництва”. Свого часу О. Шпенглер зробив висновок про занепад Європи, виходячи з того, що масифіковане індустріальне виробництво протистоїть культурі як демасифікованій сфері діяльності людини, кожен продукт виробництва в якій має ознаки унікального й неповторного, і знищує її [11]. Сьогодні ж маємо зворотній процес повернення персоналізації і демасифікації у саме виробниче життя – внаслідок його істотного перетворення.

Ще несподіваніше виглядають тенденції до демасифікації у культурній царині. “Мірою глобалізації у культурній сфері відбувається не лише стирання відмінностей, а й їх посилення”. – відзначає В. Малахов. “Вона одночасно сприяє і культурній стандартизації (“макдональдизації”), і збільшенню культурного розмаїття. Світовий культурний ринок потребує того, що для націй-держав завжди було головним боєм – культурних відмінностей. ТНК, що

діють у сфері культуріндустрії – справжні мисливці за “аутентичністю”. Прагнучи задовольнити існуючий попит на екзотизм, вони шукають, знаходять і плекають “культурні продукти”, які можуть бути запропоновані покупцям як некомерційні, альтернативні, нонконформістські тощо. ... Тенденція до форсування відмінностей породжена самим процесом маркетизації” [5, с. 114].

Результатом того є своєрідне друге народження культурних меншин і своєрідна етнізація та регіоналізація культури: “витіснені на периферію мови пересуваються до публічного поля, напівзабуті обряди й музичні стилі перетворюються на предмет масового вивчення” [5, с. 114]. Продовжуючи думку британського теоретика культури Тері Іглтона про те, що в минулому культура перебувала в основі створення сучасних держав, а в майбутньому вона ж їх зруйнує, можна додати, що вона ж робить безперспективними спроби уніфікації культурного простору державних і наддержавних утворів [12]. Отже, хоч би як парадоксально це прозвучало, найкращім запобіжником культурної уніфікації й запорукою збереження й розвитку локальних культур, є самий процес глобалізації.

Відповідно до глобальних змін у соціокультурному просторі докорінно змінюються й стосунки в системі “людина – влада”. Деуніфікованим, демасифікованим індивідом, у розпорядженні якого безліч інформаційних альтернатив, неможливо маніпулювати – він не підпадає під маніпулятивні процедури: він не читатиме ЗМІ, не дивитиметься програми телебачення, які йому не цікаві, потребу в яких він не відчуває. Відтак існування державних ЗМІ, державного ТБ, державних не за ознакою належності, а за способом використання їх як особливого знаряддя впровадження політики, ідеологічної обробки чи виховання в потрібному дусі (“комуністичному”, “патріотичному”, “національному” тощо), стає принципово неможливим. У поліцентричному комунікативному просторі вибір засвоюваної поведінкової моделі, таким чином, залишається за споживачем інформації, а поліцентричність її джерел тяжіє до перетворення споживача на продукувальника.

Зміна економічної структури суспільства тягне за собою й докорінну зміну соціальної структури – і також убік її урізноманітнення, подрібнення, мозаїчності. За словами Й Масуди, “революціонізувальна дія інформаційної технології веде до того, що в інформаційному суспільстві класи замінено соціально недиференційованими “інформаційними співтовариствами” [2, с. 12],

можливість формування яких і особистого вибору належності до будь-якого з них забезпечено єдиною інформаційною й комунікативною мережею – інтернетом та сучасними засобами зв'язку.

Таким чином, мірою зростання ступеню єдності інформаційних потоків, рівень уніфікованості спільного інформаційного й загалом комунікативного простору зменшується, відповідно його різноманітність, мозаїчність зростатиме. Відзначена тенденція до зменшення кількості масових, уніфікованих ЗМІ й зростання локальних і спеціалізованих, орієнтованих на невеликі специфічні аудиторії, створює ґрунт для формування **немасової, групової й індивідуалізованої свідомості**.

У сучасному світі техніко-технологічні, владно-інституціональні, інформаційно-обмінні й духовно-культурні ландшафти виразно тяжіють до мозаїчної організації й наближаються до такої конфігурації, де визначальним складником мозаїчно організованого лебенсвелту є вже не соціальна структура будь-якого обсягу й характеру, а окрема людина-індивід. Комунікативне (на всіх рівнях й усіх сферах соціального життя) становлення єдності людства супроводжується зростанням самодостатності людини.

У таких умовах самоідентифікація особистості дедалі більше стає справою вільного й свідомого вибору людини між безліччю можливих ідентифікацій з безліччю транснаціональних мікро-спільнот. З іншого боку, мікрорівнева ідентифікація через свою багатомірну варіативність сприяє розширенню горизонтів макро-рівневої ідентичності. Про що власне йдеться?

Узагальнюючи висновки низки дослідницьких робіт, присвячених особливостям сучасного формування ідентичності, Н. Пелагеша виокремлює 16 груп чинників, що забезпечують ідентифікацію макрорівня – національну в межах національної держави [7, с. 36-37], і у випадку створення наддержавного утвору продовжують відігравати ту саму роль. На наш погляд, їх можна звести до 4-х блоків:

– створення єдиного простору (спільні кордони, єдине громадянство уніфіковані правові засади його функціонування);

– створення спільного часового континууму, “архаїзація спільноти”: спільна історія, єдина мережа інститутів збереження минулого (музеїв, бібліотек), спільні міфи та проєктивні ідеологи, націлені на витворення проєкту спільного майбутнього;

– створення єдиних сакралізованих знаково-символічних кодів, що пов'язують час і простір (для державних і наддержавних утворів типу Євросоюзу це – прапор, гімн, єдина валюта та її іконо-

графія), спільних ритуалів – державних свят, масових дійств, що динамічно актуалізують ці коди;

– гомогенізація медіаторів і трансляторів спільних знаково-символічних кодів: спільний комунікаційний (ЗМІ) та мовний простори, стандартизація освіти, насичення літератури й мистецтва відповідним знаково-символічним рядом.

Якщо перші два чинники пов’язані передусім з підтриманням державами своєї окремішності і можуть залишатися нав’язуваними ще довгий час, то два останніх залежать далеко не лише від державної політики, а й, як уже було показано, зазнають істотного впливу сучасних загальносвітових тенденцій, формуючись спонтанно на мікрорівні. Для прикладу можемо згадати поширення флеш-мобів і швидке перетворення їх у традиційні, виникнення транснаціональної символіки у різних комунікативних групах, члени яких можуть бути відділені один від одного якими завгодно просторами й кордонами тощо.

В умовах високої варіативності вибору знаково-символічних рядів та спільного, сказати б, загальнопланетарного комунікативного простору, в якому доступними стають найрізноманітніші медіатори й ретранслятори найрізноманітніших кодів, оголюються глибинні підстави ідентифікації – ціннісні. Стає зримим те, що одне й те саме ціннісне ядро може виявлятися в найрізноманітнішому знаково-символічному оформленні. Водночас дедалі більше стає очевидною і певна незіставність ціннісних ядер, що лежать в основі цих кодів. Однак формування мозаїчного світу розмиває підстави збереження того ціннісного ядра, яке ґрунтовано на несприйнятті Іншого, ядра, що його ще 70-х рр. минулого століття Володимир Лефевр назвав Другою морально-етичною системою [3]. Іншість як основа світу, що вже виразно вимальовуються в сьогоденні, світу, де можливість і потреба “бути-іншим” стає засадничим принципом буденного життя, тягне за собою й поширення протилежної морально-етичної системи, з подачі Лефевра поійменованої Першою. Таким чином, пророковане С. Хантінгтоном загострення “зіткнення цивілізацій” [10, с. 35] протистояння культур є насправді реакцією “східного світу” на об’єктивний, не спровокований державними чи наддержавними культурними політиками, а спонтанний наступ Першої ціннісної системи, який носії Другої безспідставно характеризують як європеїзацію. Так, європеїзація. Однак не в сенсі уніфікації, якій протистоїть дедалі більше урізноманітнення знаково-символічних кодів, а в сенсі

розширення поля можливостей варіативності самої ідентичності в сучасному світі.

Література:

1. Велика Британія. [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/10751107/geografiya/velika_britaniya.
2. Гуревич П. С. А волны истории плещут... // Э. Тоффлер Третья волна. – М.: АСТ, 2010. – 784 с.
3. Лефевр В. А. От психофизики к моделированию души // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 51-58.
4. Лихолат С. М., Прус Л. П. Зайнятість населення як основний показник розвитку країни. – Науковий вісник, 2007. – Вип. 17. 8. – С. 275-279.
5. Малахов В. С. Культурные различия и политические границы: национальный, локальный и глобальный контекст. – Философский журнал. № 1 (4). – М.: ИФ РАН, 2010. – С. 107-118.
6. Німеччина: економічна ситуація [Ел. ресурс] – Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Germany/germany.php?menu=economy>.
7. Пеллагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.
8. Тоффлер Е. Третья волна. М.: АСТ, 2010. – 784 с.
9. Філософія пенсійної реформи / Економічна правда [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/publications/2011/07/13/291584/view_print/.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48.
11. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х тт. – М.: Мысль, 1993.
12. Eagleton T. The Idea of Culture. Oxford: Wiley-Blackwell, 2006, – 156 p.
13. Toffler A., Toffler H. Revolutionary Wealth: How it Will be Created and how it Will Change Our Lives. – New-York.: Alfred A. Knopf, 2006. – 512 p.
14. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – New-York.: An Avon Book, 1993. – 418 p.

***Рецензент** – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри культурології та філософії Національного університету “Острозька академія” М. О. Зайцев*